

Леонід Кондратик

КОНДРАТИК Леонід Йосипович — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського державного університету імені Лесі Українки. Сфера наукових інтересів — релігієзнавство.

ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ ПРО НАРОД ЯК АКТИВНИЙ ЧИННИК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

У релігієзнавстві доби українського національного відродження актуальним було питання про джерела дієвості церкви, про те, які соціальні спільноти ініціюють активність цієї релігійної організації, задають орієнтири її буттєвості у соціальному світі. Найвизначнішими були різні точки зору, найвизначніші з яких представлені іменами В.Липинського, М.Грушевського, І.Огієнка, А.Річинського, О.Лотоцького. Наприклад, найвідоміший український консерватор, ґрунтуючись на своїй теорії еліти і дотримуючись католицького віровизнання, не вбачав за народом якоїсь активної сили. Це пасивна більшість, яка скеровується активною меншістю — духовенством [2, с.144 — 163]. М. Грушевський, навпаки, обґрунтовував погляд на народ як головну соціально-історичну силу і завжди звертав увагу на значення народних мас у церковно-релігійному житті. А тому термін “народна церква”, яким послуговувався історик, є не випадковим, а засадничим у його теорії.

Особне місце у цій когорті вчених посідає О.Лотоцький (1870 — 1939), що зумовлено декількома чинниками. Передовсім О.Лотоцький спеціально досліджував питання взаємин духовного і світського елементів у діяльності церкви, студіюючи канонічні й догматичні підстави. До того ж, він маніфестує, що цей аналіз здійснює з позицій православної церкви. З цього стає зрозумілою своєрідність його позиції, яка, перш за все, виявляється у тлумаченні ним поняття «народ». Та варто взяти до уваги, що це погляд академічного вченого, а тому він нас цікавитиме під кутом зору історіософії та філософії релігії.

Метою пропонованої статті є аналіз уявлень видатного українського вченого та соціального мислителя, громадсько-політичного діяча О.Лотоцького про народ як складову церковної організації, що у свою чергу передбачає з'ясування поглядів вченого на сутнісні характеристики цієї спільноти та її роль у житті церковного організму. Ця розвідка включає в себе елементи компаративістського аналізу з метою вияснення дослідницької позиції. У такому формулюванні ця проблема порушується вперше, оскільки у нечисленних роботах [3; 8; 9] вона не порушувалася. Теоретичне значення цієї розвідки має двоякий смисл: по-перше, надбанням сучасного українського релігієзнавства стає раніше не досліджуваний сегмент його історії, а отже, по-друге, таке знання стає активним чинником теоретизування про церкву як тип релігійної організації. У цьому сенсі дослідження має і практичну значущість, оскільки торкається складних проблем соціальної та духовної ситуації, у якій перебуває українське суспільство.

За О.Лотоцьким, соціальна будова церкви складається з ієрархії й мирян, народу. Який же зміст вкладає вчений у поняття «народ»? Його найістотніша ознака — неналежність до духовенства. У цьому розумінні народ є паствою, церковною громадою, громадським елементом, мирянами. Очевидно, що в такому сенсі поняття «народ» швидше має церковно-релігійне, аніж соціально-історичне підґрунтя. У такій якості він постає складовою частиною церковного тіла [4, с.83] і виконує роль зовнішньої опори церкви [4, с.79]. Отож народ не мислиться поза його протиставленням ієрархії, як і поза діяльністю церкви загалом.

Далі. Народ володіє визначеними характеристиками. Дослідник стверджує неприпустимість ототожнення понять «натовп» і «народ». Натовп — це неорганізоване збирання, і саме йому заборонено вибирати членів ієрархії, тоді як миряни-виборці є організованим церковним збиранням місцевої громади. Вони, наголошує О.Лотоцький, є «христоролюбивим народом» (вираз блаж. Теодорита), ««вірними мирянами» (св. Кипріяна), людьми позитивної моральної

гідності та морального поступування» [4, с.76]. Як бачимо, народ є структурно організованою спільнотою та володіє рисами духовного удосконалення.

Ієрархія і миряни посідають у церковній організації різне становище з огляду на свої права та обов'язки. Свою правоздатність народ, миряни, тобто ті, хто не належить до кліру, отримують через тайну хрещення. Мирянин, за правом і обов'язком належачи до певної церковної громади, вступає у стосунки з іншими членами церкви, творить спільність з ними та досягає цілі церкви як духовного організму. «Крім задоволення своїх релігійно-моральних потреб, — пояснює це положення О.Лотоцький, — член церковної громади бере в певній мірі участь у справах тієї громади, використовуючи своє право та виконуючи обов'язок. Ті права й обов'язки мирян виходять із розуміння церкви як громадського організму, в якому всі члени беруть участь у його життю» [4, с.23].

З наведеного випливає, що мовиться про певну співучасть мирян у житті церкви. І хоча вона за обсягом, змістом та цілями надто різниться від ролі ієрархії, однак, без дієвості народу, на чому постійно наголошує дослідник, церква не спроможна сповнити своє покликання.

Зробимо такий попередній висновок. У спадщині О.Лотоцького народ — це організована церковна спільнота, яка не належить до духовенства, здатна до морального поступування і, виконуючи певний обсяг прав і обов'язків, бере участь в діяльності церкви.

Маючи на оці грушевськівське уявлення про народ і його роль у церковному житті, не може не виникнути запитання: як у концепції О.Лотоцького вирішується питання про місце народу в соціальній структурі суспільства і як це впливає на його концепцію співучасті народу в церковному житті?

Звичайно ж, у цьому підході погляди М.Грушевського і О.Лотоцького не співпадають. Як уже зазначено, останній до народу відносить усіх людей не духовного стану, а отже, за визначенням, цю спільноту складають і бідні, й багаті, соціальні низи й соціальні верхи. Так, у братствах як загально-церковних установах «беруть участь і міщани, й шляхта й посполиті та взагалі «люде всякого стану, як тутешніє, так і сторонніє», однаково чоловіки й жінки» [4, с.62]. У цьому розумінні народ наділяється не стільки соціально-структурними, скільки церковно-структурними особливостями і постає як світський елемент. А тому формально представляти його може й вища посадова особа в державі. Так, наприклад, було з візантійським імператором, який представляв народ на вселенських соборах. У той же час О.Лотоцький схильний вважати, що громадський характер церкви забезпечується саме недержавними групами і якоюсь мірою цим кладе межу визначення поняттю «народ».

Тією засадою, з якої український дослідник виводить своє бачення участі народу у церковних справах, є ідея соборності. Варто зауважити, що проблема соборності в тогочасній богословській і науковій літературі достеменно не була з'ясована, існували різні, навіть взаємовиключні думки. Заслуга О.Лотоцького полягає в тому, що він науково вмотивував концепцію соборності, обґрунтованість якої і до сьогодні не втратила свого значення. Ми звертатимемо увагу на цю концепцію тою мірою, якою це стосується нашої теми.

Умовно можна виокремити два взаємопов'язані шляхи, якими підходить вчений до з'ясування суті соборності церкви. Спочатку він розглядає церкву як самодіяльну спільноту, для якої характерна активна співучасть ієрархії та пастви. Як бачимо, О.Лотоцький розглядає церкву в шерезі тих соціальних спільнот, які здатні до самоорганізації свого буття в суспільстві. Уже в самій назві церкви грецькою мовою (*еклезія*), вважав дослідник, криється ідея соборності. «Назву ту для новопосталої установи церкви, — пояснює дослідник, — вжито по аналогії з відповідним, уже готовим, терміном, що існував для означення установи громадської, — без аналогії з життям громадським видима, земна церква, як громадська установа, як об'єднання людей, взагалі існувати не може» [4, с.16]. Тут релігієзнавець має на увазі народні збори Греції. В усякому разі, наголошує він, цією назвою підкреслювався народний елемент зборів. Тому і в християнській громаді еклезія — це собор людей, об'єднаних іменем Христа. Отож О.Лотоцький стверджує думку, що вже у своїх початках християнська церква формувалася як соборна, що передбачало активну участь у її житті й народного елементу.

Така позиція дає дослідникові аргументи для участі в дискусії про переклад на слов'янську мову слова *католікос*, що вжите в нікейсько-царгородському символі віри і яке набувало різного тлумачення — *всесвітній* чи *соборний*. Дослідник дотримується думки про розуміння його як *соборний* у тому значенні, що воно містить у собі ідею внутрішньої спільності членів церковної громади. Він погоджується, що у цьому перекладі можливі неточності, але, і нам це важливо підкреслити, це слово, на його думку, правильно виражає природу церкви. Зрештою, відчуваючи якусь непевність такого тлумачення, релігієзнавець як на доказ правильності перекладу посилається на дух і практику православ'я.

Навіть узявши до уваги православну позицію автора концепції, є підстави вважати, що це позиція академічного вченого, який розуміє церкву як діяльну співучасть усіх її складових. На такий висновок наштовхує уже згадуване і не раз повторюване ним порівняння церкви з тими спільнотами, які організують своє буття через виконання особливих функцій кожною із своїх частин.

Отже, *соборність*, за О.Лотоцьким, не вичерпується поширенням впливу церкви, її *всесвітністю*, *вселенськістю*. *Соборність* — це спільна діяльність усіх складових частин церковного організму або ж *самодіяльність* і *взаємодіяльність* церковна.

Церква як громадська установа має ієрархічний устрій, а відповідно у ній наявні відносини керування й підпорядкування. Провід у церкві належить ієрархії, але її влада має свої межі, а тому свій чин у церкві має й народ. Найзагальніше твердження зводиться до того, що вірні, як живі та діяльні члени церкви, в міру своїх сил та здібностей працюють для її добра, всякими способами сприяють її благу. Це, як на перший погляд, розпливчате формулювання має глибокий зміст, суть якого в тому, що сам народ є «сторожем благочестя». Тут О.Лотоцький вживає вислів із послання східних патріархів від травня 1848 року. Іншими словами, акцентується увага на тому, що і народ, а не лише ієрархія, є відповідальним за стан духовної науки, стежить за неухильним дотриманням того способу життя, який здійснюється у відповідності до вимог православної культури. У яких формах, на думку вченого, реалізується така співучасть мирян і яке значення вона має для церковного життя?

Поле *самодіяльності* громадських сил у церкві досить широке. Співучасть народу виявляється навіть у тій сфері, що належить до права й обов'язку ієрархії. Так, останній винятково належить влада священнодіяння. Однак, участь та допомога вірних у службі Божій, їх молитовна просьба під час літургії Духа Святого на принесені дари, моління про дарування Духа Святого кандидатам на священство переконує дослідника в думці, що прості вірні стають причетними до творення християнського священнодіяння. Так само миряни можуть допомагати ієрархії і в справі церковного учительства. Цю функцію кожен з них може виконувати як учитель у школі, батько в родині, а також здійснюючи різні життєві обов'язки.

Яскравим прикладом впливу мирян на управління церквою є їхня участь у соборах, в тому числі й у вселенських. Аналізуючи правові можливості народу на таких церковних зібраннях, вчений схиляється до думки, що їх найхарактернішим проявом є необхідність рецепції, прийняття соборних постанов. Дослідник доводить, що постанови вселенських соборів тільки тоді вступали в силу, коли отримували схвалення народу, його діяльну згоду. «Єпископам належало рішення, означення постанови, згідної з волею Божою, — стверджує історик, — народові — рецепція, вислів згоди, що думка єпископів єсть дійсно вираз волі Божої» [4, с.56]. Таку думку поділяв і А.Річинський, означуючи діяльну згоду народу загальноцерковною думкою, вищим критерієм церковного життя [7, с.143]. У той же час можливим є і факт народної незгоди, внаслідок чого соборні постанови втрачали фактичну чинність. Такими, наприклад, були ефеський (449 р.) та царгородський (754 р.) собори. В історії української церкви таким був Берестейський собор. Саме цим і визначається роль народу щодо значення й чинності соборних актів.

Типовою й виразною формою соборної чинності церковних громад, на думку О. Лотоцького, є братства, які найбільшого розвитку досягли в Україні та Білорусії. Соціальну основу їхнього розвою вчений убачав у громаді, як основній формі народного життя. У той же час він вважав, що братства надавали нашому церковному життю характер традиційної старо-

християнської соборності. «Се була загальноприйнята у нас традиція, якою переймалися всі члени церковної громади, — стверджує вчений, — незалежно од тих поступових чи консервативних течій, якими визначалися різні представники нашої церковної громади в XVI — XVII ст., крім тодішнього єпископату, що змагався проти активної участі світського елемента в церковних справах з огляду на перебільшення деякими братствами своїх прав та своєї ролі» [4, с.63]. Завдяки їхній діяльності здійснювався зв'язок між усіма частинами єдиного церковного організму, що було джерелом духовної сили української церкви. І хоча дослідник визнає певні деструктивні моменти в діяльності братств, та в межах своєї концепції соборності він високо оцінює їхнє значення з огляду на роль народу в церковному житті.

Одним із найхарактерніших виявів соборної засади є право мирян вибирати кандидатів на духовні посади. Такий порядок, вважав дослідник, має не лише формально-правне, але й моральне значення. Оскільки миряни зобов'язані сприяти успіхові церковного життя, то цей обов'язок вони якнайкраще виконують при обранні своїх пастирів, бо у такий спосіб до проводу приходять найкращі і досягається спільність між ієрархією і народом і паства демонструє живе й діяльне ставлення до інтересів церкви. Стосовно ж України, то, зауважує дослідник, виборна система відповідала суспільним поглядам української церковної громади і при умові її збереження й розвитку мала б найкращі наслідки для церкви і громадянства.

Український релігієзнавець свідомий того, що в історії церковного життя не завжди були умови для самовияву громадських сил. Оглядаючи розвиток соборної засади, О. Лотоцький приходиться до висновку, що «причиною обмеження церковно-громадських сил був зріст сили й значіння державної влади щодо церкви і в зв'язку та рівнобіжно з сим — зріст адміністративної влади єпископату в його найвищих представниках» [4, с.79]. Викликає інтерес і заувага дослідника про те, що громадський елемент тоді виступає природним і неминучим елементом церковного життя, коли держава не втручається у внутрішні справи церкви. «Навіть, сказати можна, що-більш негативними стають стосунки державної влади до церкви, — стверджує вчений, — тим роля громадянського елемента в церкві збільшується...» [4, с.80].

Та все ж О.Лотоцький знаходить аргументи, які дають йому підстави висновувати, що соборна засада, не дивлячись на моменти її ослаблення і порушення, діяла безперервно і ніколи не зникала.

Можна зробити такі попередні висновки. О.Лотоцький роль народу, під яким розуміється усе населення недуховного стану, у церковному житті обумовлював, ґрунтуючись на церковному праві, точніше — на законі православної церкви. Відмінність його позиції від підходу М.Грушевського образно можна висловити так: якщо перший ішов від церкви до народу, то другий — від народу до церкви. Відповідно до цих засад провідну роль у житті церкви відіграє ієрархія, «і навіть ті права, що припадають у церкві народові, пастві — підкреслює дослідник, — обумовлено владою єпископською» [4, с.23]. У цьому питанні він поділяє думку православного каноніста Никодима Милоша, згідно з якою, без влади ієрархії, яку вона отримала з божого права, не могло бути церкви. Але цю владу церкві дано не для неї самої, а для церкви, яку творять вірні разом з ієрархією. А тому є права ієрархії і є права мирян. І якщо першу покликано керувати, то других — сприяти всьому, що належить до церкви. Духові православної церкви відповідає лише спільна, в чітко окреслених межах чинність у ній ієрархії та мирян.

З концепції О.Лотоцького випливає, що роль народу в церковному житті можна означити як *діяльну* співучасть. Це означає, що, по-перше, вона є противагою намаганням зосередити всю владу в руках ієрархії; по-друге, надає легітимності церковним ухвалам різного гатунку; по-третє, кладе край діям ієрархії, які суперечать догматичним і канонічним засадам, традиціям церкви; по-четверте, співдіє з ієрархією у тих актах, які винятково належать до її компетенції. Нарешті, по-п'яте, саме діяльна співучасть мирян забезпечує функціонування церкви як громадської інституції у розумінні вченого.

Важливо мати на увазі таке. Коли О. Лотоцький веде мову про участь народу в церковному житті, то він, з одного боку, обґрунтовує її догматичними й канонічними засадами і відповідно, з другого боку, замикає її в колі церковних справ. А тому з позицій ученого проблематично

говорити про вплив народу, скажімо, на формування соціальних орієнтацій церкви. Якоюсь мірою навіть видається, що роль народу є підрядною. Аби відтінити цю думку, порівняємо підхід О.Лотоцького з позицією І.Огієнка доби його академічних теоретизувань. Зміст і напрямок їхніх студій подібні, адже І.Огієнко також досліджує проблему участі народу в церковному житті, звертаючись до догматичних і канонічних засад церкви. Однак його висновки різняться від узагальнень О.Лотоцького.

Звернімося до їхніх оцінок такої форми вияву соборності, як виборна система. О.Лотоцький зауважує, що «близька участь самого громадянства в справах церковних натурально доводила до тісної злуки пастирів із пасомими, викликала в пастві живе й діяльне ставлення до інтересів церкви. У таких умовах церква була живим національним організмом, оборонницею духових сил свого народу та провідницею в його громадському та політичному розвитку» [4, с.74]. Бачимо, що дослідник зміщує увагу на канонічну єдність духовенства і пастви і в такий спосіб вивисує роль церкви в громадському і політичному житті суспільності.

І.Огієнко також стверджує, що виборність церковних чинів зблизила нашу церкву з народом. Але він акцентує увагу на ролі світського елемента, розкриває його значущість у справі збереження й розвитку церкви в умовах бездержавності українського народу. «Без перебільшення можна сказати, — наголошує він, — що коли б Українська Церква не засвоїла собі широкої системи соборноправності та виборності церковних осіб з великою участю світського елемента, то вона не змогла б пережити католицьких нападів за час Польської держави» [6, с.75]. Цю думку розвинув А.Річинський, вважаючи, «що т. зв. «соборне і виборне начало» не тільки врятували Православну Церкву від загибелі, але й створили ґрунт для нашого культурного відродження в XVI — XVII ст.» [7, с.145].

А зараз візьмемо приклад з оцінкою цими авторами діяльності братств у XVI — XVII ст. О.Лотоцький знову ж таки прискіпливо дошукується у цих інституціях існування зв'язку між усіма частинами єдиного церковного організму, спростовує погляди про приниження ними гідності ієрархії. «Братства, що так енергійно обстоювали інтереси православної церкви, добре розуміли ролю в ній та необхідність авторитету ієрархії, піклувалися, — звертає увагу дослідник, — щоб ієрархія стояла на високому рівні своєї гідності, але одмовляли послуху таким її представникам, що понижали свою гідність поступованням неморальним чи непевністю своїх православних поглядів» [4, с.64].

І.Огієнко ж убачає в братствах єдину реальну силу, яка не тільки боронила православну церкву, але й оживляла її змертвіле життя. Звідси він висновує, «що сила братств справді була велика і вона міцно стримувала народ від винародовлення. Це був міцний і загальнопризнаний провід народу» [6, с.131]. Для А.Річинського діяльність братств є свідченням того, що до оборони національної церкви стало все громадянство на чолі з кращими представниками місцевої аристократії. Він погоджувався з думкою М. Грушевського, що ці установи можна розглядати як національний контрольний орган [7, с.134].

Підсумовуємо. У колі українських релігієзнавців перших десятиліть ХХ ст. О.Лотоцький якнайповніше обґрунтував роль народу в церковному житті, поклавши в підмурок своєї концепції догматичні й канонічні засади, традиції православ'я. У цьому велика заслуга дослідника перед богословським та академічним вітчизняним релігієзнавством. З позицій такого підходу церква розглядалась як єдність усіх її складових частин. Цим твердженням вчений опонував липинськівському уявленню про церкву, в якому вона майже ототожнювалася з духовенством, і зближався з поглядами І.Огієнка і А.Річинського. Але О.Лотоцький намагався окреслити чіткі межі народного самовияву, якимось прагнув урівноважити роль громадського елемента в церкві діяльністю духовенства. Так, переконливі приклади того, що досягнути церковні завдання можна лише через активну участь самої громади, він бачить в історії української церкви, «коли справу охорони віри в сій національній церкві взяла в свої руки, поруч із ієрархією, й церковна громада» [4, с.96]. Натомість І.Огієнко та А.Річинський вивисували значущість народу до провідної сили церковного життя. Якщо для О.Лотоцького народ поставав «зовнішньою опорою церкви», то І.Огієнко та А.Річинський наближалися до його розуміння як життєдайної сили церкви. Остання позиція була близька М.Грушевському [1,

с.88 — 117] (певною мірою вона і постала під його впливом), який розглядав народ як соціальну базу церкви. Але це вже тема окремої розвідки.

Література

1. *Грушевський М.* Історія України — Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Київ, 1995. — Т. 8.
2. *Кондратик Л.* Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського. — Луцьк, 2002.
3. Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького — Білоусенка. — Торонто; Нью-Йорк, 1983.
4. *Лотоцький О.* Автокефалія / Українська православна церква Київського патріархату. — Київ, 1999. — Т. I. Засади автокефалії.
5. *Лотоцький О.* Автокефалія / Українська православна церква Київського патріархату. — Київ, 1999. — Т. II. Нарис історії автокефальних церков.
6. *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т.: Т. 1 — 2. — Київ, 1993.
7. *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А.Колодний, О.Саган. — Київ, 2000.
8. *Ульяновська С., Ульяновський В.* Олександр Лотоцький // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Дорошенка. — Київ, 1993.
9. *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 — 1930-ті рр.) / Інститут історії України НАНУ. — Київ, 2002.

Надійшла до редакції 7.04.2003 р.